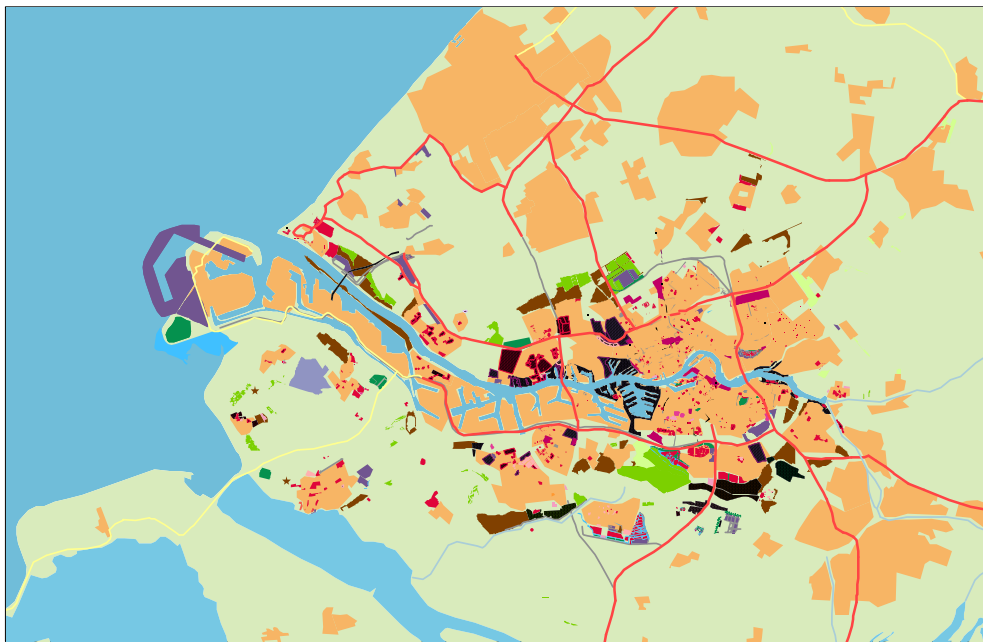

Een economische schets van Albrandswaard, Barendrecht en Ridderkerk

Economische dynamiek onder de rook van Rotterdam

Augustus 2008
Kennis en Economisch Onderzoek
Rabobank Nederland

Inhoud

1. Inleiding	4
2. Bedrijvigheid	5
3. Karakterisering van de Economie	10
4. Positie regio in breder perspectief	14
SWOT-Analyse	19
Conclusies	21
Bijlagen	23
Colofon	28

2. Bedrijvigheid

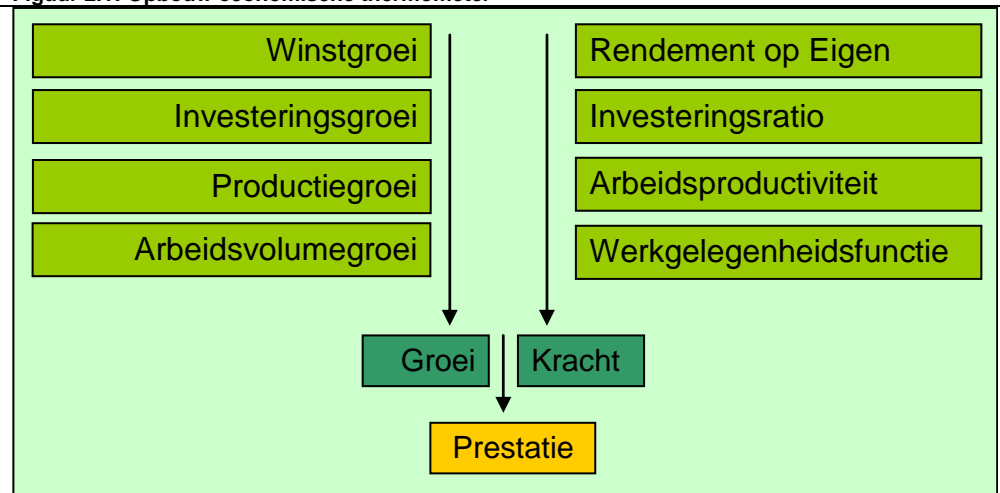
2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt in gegaan op het bedrijfsleven in de gemeenten Barendrecht, Ridderkerk en Albrandswaard. Om het presteren van het bedrijfsleven inzichtelijk te maken wordt gebruik gemaakt van de economische thermometer. Daarnaast wordt met behulp van diverse kengetallen de dynamiek van het regionale bedrijfsleven in beeld gebracht.

2.2 De economische thermometer

De economische thermometer meet de economische prestaties van Nederlandse gemeenten aan de hand van een aantal kengetallen en vergelijkt die met het Nederlandse gemiddelde. De prestaties worden gemeten aan de hand van acht variabelen. Deze acht variabelen zijn ondergebracht bij twee indicatoren: 'economische groei' en 'economische kracht'. Samen vormen zij de score voor de 'economische prestatie'. In de onderstaande figuur wordt de opbouw van het model weergegeven.

Figuur 2.1: Opbouw economische thermometer

Bron: Rabobank/EIM

De economische prestatie van een regio waarderen we met een rapportcijfer. Voor elke variabele zetten we de gemiddelde waarde in Nederland op een zes. Stel dat de gemiddelde winstgroei in Nederland 10% bedraagt, dan krijgt een regio met een gemiddelde winstgroei van 10% een waardering van een zes. Op het moment dat het cijfer boven de zes ligt, betekent dit dat de regio een hogere winstgroei heeft gekend. Een waardering met een cijfer onder de zes duidt op een minder dan gemiddelde score en wordt daarom als onvoldoende beoordeeld. Het rapportcijfer voor 'economische groei' en 'economische kracht' is het ongewogen gemiddelde van de rapportcijfers voor respectievelijk de vier groei- en de vier krachtvariabelen. Het rapportcijfer voor de economische prestatie is het ongewogen gemiddelde van de cijfers voor groei en kracht.

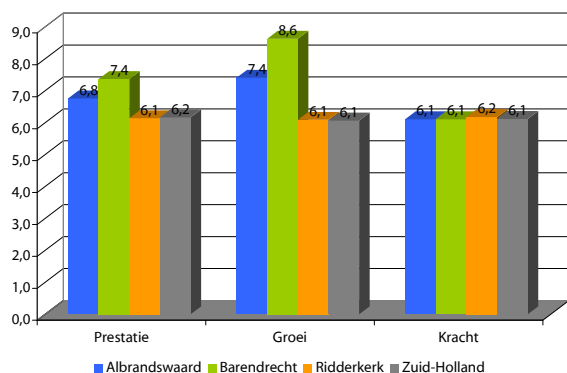
De rapportcijfers zijn berekend op basis van verschillende bronnen, waaronder de MKB-database en de Monitor Bedrijfsactiviteit van de Rabobank, de financiële jaarrekeningen van het CBS en de werkgelegenheidscijfers uit het zogenoemde LISA-bestand (Landelijk Informatie Systeem Arbeidsorganisaties).

Barendrecht koppositie in economische groei

Zowel Albrandswaard, Barendrecht als Ridderkerk hebben economisch goed gepresteerd in 2007. Voor alledrie gemeenten ligt het rapportcijfer boven het landelijk gemiddelde van een

6. Barendrecht komt met een 7,4 als beste uit de bus gevolgd door Albrandswaard (6,7) en Ridderkerk (6,1). De hoge score van Barendrecht is te danken aan de economische groei van deze gemeente die in 2007 uitzonderlijk goed is geweest. Barendrecht neemt hierin de koppositie in van de ranglijst van de 443 Nederlandse gemeenten. Maar ook Albrandswaard heeft met een 17^e positie op deze ranglijst een zeer goede economische groei gerealiseerd. Opvallend is dat alledrie gemeenten ongeveer dezelfde krachtprestatie hebben neergezet in 2007. Bovendien ligt deze op hetzelfde niveau als die van de provincie Zuid-Holland als geheel.

Figuur 2.2: Rapportcijfer economisch presteren

Figuur 2.3: Ranglijst economisch presteren

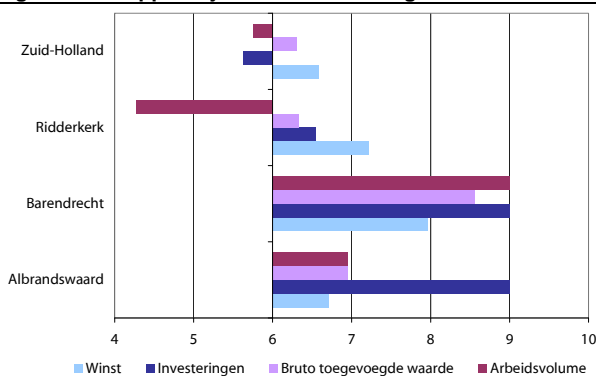
	<i>Prestatie</i>	<i>Groei</i>	<i>Kracht</i>
Albrandswaard	27	16	127
Barendrecht	5	1	120
Ridderkerk	122	164	96

Bron: Rabobank/EIM

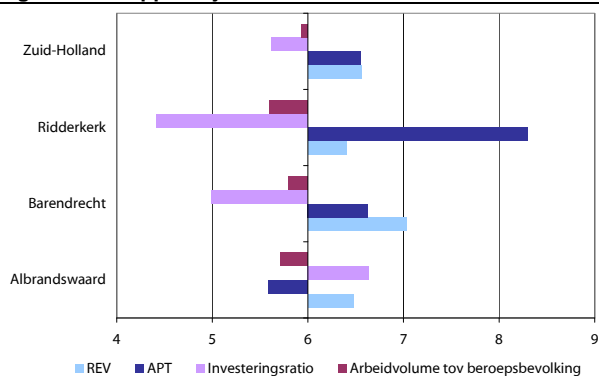
Barendrecht scoort op alle indicatoren voor de economische groei goed. Op investeringsgroei en groei van het arbeidsvolume scoort de gemeente zelfs een 9. Voor de gemeente Albrandswaard geldt dat de hoge score voor de economische groei voor een groot deel te danken is aan de investeringsgroei waarop ook deze gemeente een 9 scoort. Ridderkerk heeft op 3 van de 4 groei-indicatoren een positieve score behaald. De enige indicator waarop de gemeenten (fors) achterblijft is de groei van het arbeidsvolume.

Uit de volgende grafiek blijkt dat door de beroepsbevolking in Ridderkerk een zeer hoge arbeidsproductiviteit is gerealiseerd. De gemeente scoort op deze krachtindicator een 8,3. De investeringsratio blijft met een 4,4 ver achter bij het landelijke gemiddelde. Barendrecht scoort het best op de rentabiliteit op het eigen vermogen en blijft vooral achter in het investeringsratio. De scores van Albrandswaard op de krachtindicatoren liggen allemaal niet ver van het Nederlandse gemiddelde vandaan.

Figuur 2.4: Rapportcijfers economische groei

Figuur 2.5: Rapportcijfers economische kracht

Bron: Rabobank/EIM

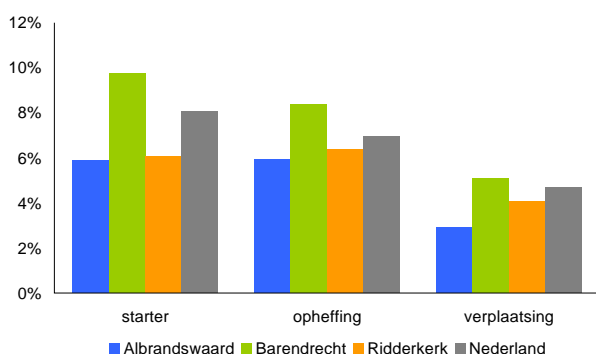
2.3 Regionale dynamiek

In deze paragraaf wordt ingegaan op de bedrijfsdynamiek in de regio Deze geeft een indicatie van de aantrekkelijkheid van een gebied voor (vestiging van) nieuwe bedrijvigheid. Nieuwe bedrijvigheid en verjonging van het bedrijfsleven zijn goed voor de economie van een gebied. Het verhoogt de concurrentie waardoor de bestaande bedrijven worden gestimuleerd om hun productieprocessen te verbeteren (innovatie). Daarnaast zorgen startende bedrijven vaak voor nieuwe werkgelegenheid en kunnen zij een vernieuwingsimpuls geven aan de regionale economie (Bruins et al., 2000). Om een goed beeld te krijgen van de regionale bedrijfsdynamiek analyseren we deze voor het jaar 2006.

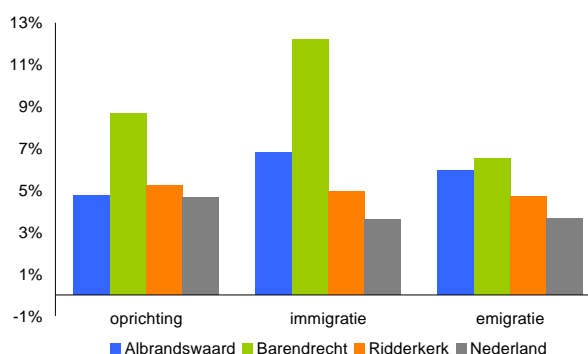
Bedrijfsleven Barendrecht dynamischer dan in Ridderkerk en Albrandswaard

Een eerste blik op figuur 2.6 leert ons dat het relatieve aantal starters in Barendrecht hoger is dan het Nederlands gemiddelde, terwijl dit percentage voor Albrandswaard en Ridderkerk juist onder het Nederlandse gemiddelde ligt. Voor deze laatste twee gemeenten is hiermee de potentie van het bedrijfsleven voor toekomstige werkgelegenheidsgroei gering. In Barendrecht zijn deze voorwaarden voor grote economische groei meer aanwezig hetgeen zich dan ook uit in hogere rapportcijfers. Een positieve eigenschap van de gemeenten Albrandswaard en Ridderkerk is het kleine aantal bedrijven dat stopt in deze gemeente (opheffing). Dit hangt waarschijnlijk samen met het lage aantal starters. Gemiddeld stoppen veel bedrijven namelijk in het eerste jaar na oprichting.

Figuur 2.6: Bedrijfsdynamiek in de regio (1)

Figuur 2.7: Bedrijfsdynamiek in de regio (2)

Bron: Kvk, bewerking Rabobank

Bron: Kvk, bewerking Rabobank

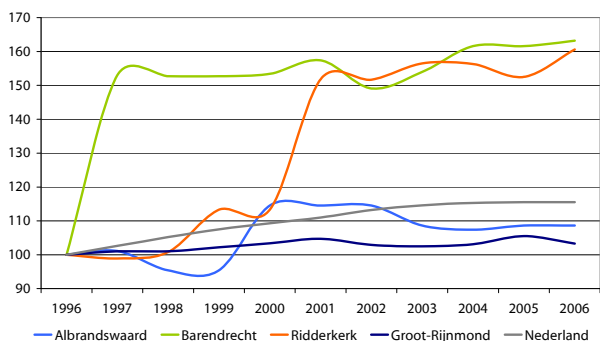
In figuur 2.7 komt de sterke bedrijfsdynamiek van Barendrecht eveneens tot uiting. Het relatieve aantal oprichtingen en bedrijfimmigraties richting Barendrecht ligt fors boven het Nederlandse gemiddelde. Albrandswaard is vooral populair als het gaat om bedrijfimmigraties, zei het nog steeds minder dan Barendrecht.

Een andere indicator voor de regionaal economische dynamiek is de ontwikkeling van het aantal hectaren bedrijventerreinen. Op bedrijventerreinen gevestigde bedrijven zorgen vaak voor een groot deel van de werkgelegenheid. Figuur 2.8 laat zien dat het aantal hectaren ontwikkeld bedrijventerrein in het onderzoeksgebied in de afgelopen 10 jaar een sterk stijgende trend heeft vertoond. In Barendrecht is er in 1996 een explosieve groei geweest en in Ridderkerk vond in 2000 een zeer sterke groei plaats. Albrandswaard heeft in 1999 een kleine piek beleefd zei het in veel mindere mate dan de overige twee gemeenten. Het aanbod bedrijventerreinen is in Albrandswaard dan ook een stuk beperkter dan in de overige twee gemeenten.

Ook in absolute zin laat het aanbod bedrijventerreinen in de regio een forse toename zien. Binnen het totale onderzoeksgebied is de netto oppervlakte bedrijventerreinen gegroeid van 256 hectare in 1996 tot 388 hectare in 2006. In Barendrecht groeide het netto oppervlak van 92 hectare naar 151 hectare. De bouw van bedrijventerrein Vaanpark I, II, III, & IV met een totaal oppervlak van 42 hectare aan de rand van VINEX-locatie Carnisselande verklaart het grootste deel van deze groei. In Ridderkerk was er een groei van 116 naar 186 hectare. Het aanbod in Albrandswaard is de afgelopen 10 jaar per saldo nagenoeg stabiel gebleven (van 48 naar 52 hectare).

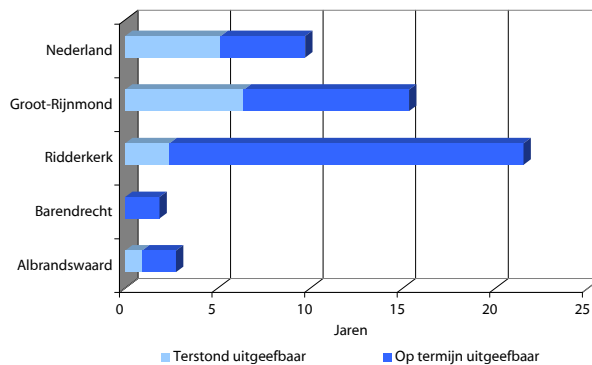
Zoals blijkt uit figuur 2.9 is de voorraad uitgifbare grond in Barendrecht erg klein. In 2006 was in Barendrecht in totaal slechts 10 hectare bedrijventerrein uitgifbaar. Met een gemiddelde uitgifte van 5,4 hectare per jaar - zoals de afgelopen tien jaar het geval was - kan er nog geen 2 jaar aan de vraag worden voldaan. De lage voorraad bedrijventerrein in Barendrecht kan voor het vestigen van (grote) bedrijven in de toekomst een probleem vormen. Albrandswaard telde in 2006 nog 3 hectare uitgifbaar bedrijventerreinen. Met een gemiddelde uitgifte van 1,1 hectare per jaar voldoet het aanbod ook hier nog maar voor minder dan 2 jaar. In Ridderkerk (45 hectare in 2006 met een gemiddelde uitgifte van 2,1 hectare) lijkt er voor de komende jaren nog voldoende uitgifbare grond te zijn. Hier wordt echter geen rekening gehouden met de toenemende druk op de uitgifbare grond in deze gemeente vanuit de omliggende gemeenten. Bovendien is het overgrote deel pas op termijn uitgifbaar.

Figuur 2.8: Ontwikkeling netto oppervlakte bedrijventerrein (1996-2006)

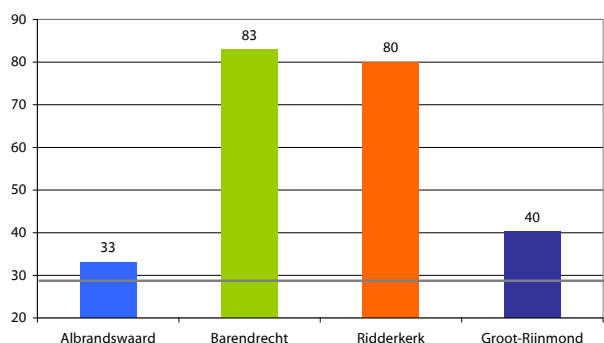
Bron: VROM, DG Ruimte & IBIS, bewerking Rabobank

Figuur 2.9: Aantal jaren voorraad bedrijventerrein met huidige oppervlakte uitgifbaar terrein (2006)

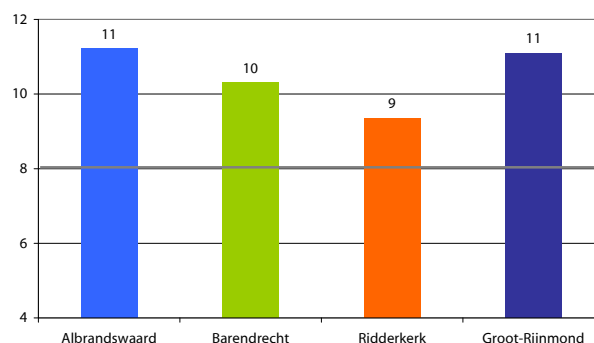

Bron: VROM, DG Ruimte & IBIS, bewerking Rabobank

Een sterke ontwikkeling van het oppervlakte bedrijventerrein is alleen gunstig voor de economie wanneer deze oppervlakte wordt benut voor vestiging van nieuwe of uitbreiding van bestaande bedrijven. Dit blijkt in het onderzochte gebied het geval te zijn. De ontwikkeling van het aantal hectaren bedrijventerrein ging in de afgelopen 10 jaar gepaard met een sterke groei van de werkgelegenheid. Dit wordt in hoofdstuk twee verder uitgewerkt.

Figuur 2.10: Bedrijvendichtheid 2007

Bron: Etin en LISA, bewerking Rabobank

Figuur 2.11: Aantal werknemers per vestiging 2007

Bron: Etin en LISA, bewerking Rabobank

In figuur 2.10 komt tevens naar voren dat het aantal bedrijven per hectare in zowel Barendrecht als Ridderkerk ver boven het regiogemiddelde en het Nederlandse gemiddelde ligt. Albrandswaard blijft hierin achter en scoort net iets boven het landelijke- en net onder het regiogemiddelde. Figuur 2.11 toont daarbij dat er in de drie onderzochte gemeenten per vestiging meer werknemers werkzaam zijn dan het landelijke gemiddelde. Dit geldt ook voor de grotere regio waarvan deze gemeenten deel uitmaken. Albrandswaard telt het grootste aantal werknemers per vestiging. Het aantal werknemers per vestiging ligt het hoogst in Albrandswaard. Deze hoge bedrijvendichtheid en het hogere aantal werknemers per vestiging zegt iets over het karakter van de regionale economie. Ook dit komt in het tweede hoofdstuk verder aan bod.

2.4 Samenvatting

Het bedrijfsleven in de gemeenten Barendrecht, Ridderkerk en Albrandswaard heeft in het jaar 2007 goed gepresteerd. Binnen het werkgebied spant Barendrecht de kroon, staat Albrandswaard op een sterke tweede plaats en blijft Ridderkerk enigszins achter. Wel draagt Albrandswaard de kleinste bijdrage aan de regionale economie, simpelweg omdat zich hier de minste bedrijven en werkgelegenheid bevindt.

Ook als het gaat om regionale dynamiek komt Barendrecht als beste uit de bus, waarmee er sprake is van een belangrijke voorwaarde voor economische groei. Gevaar voor deze gemeente is de beperkte voorraad uitgeefbaar bedrijventerrein. Het afgelopen decennium is in Barendrecht een groot areaal bedrijventerrein uitgegeven met als gevolg dat de voorraad opraakt. Ridderkerk beschikt over de grootste voorraad bedrijventerrein wat de grote ruimtedruk in haar buurgemeente zou kunnen verlichten. Albrandswaard beschikt over relatief weinig bedrijventerreinen en deze is in de loop van de jaren ook nauwelijks toegenomen.

3. Karakterisering van de economie

3.1 Inleiding

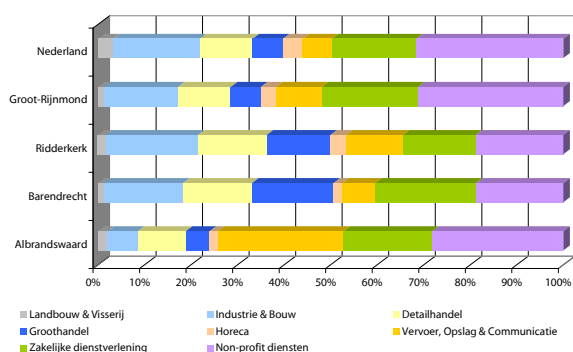
Uit de in het vorige hoofdstuk gepresenteerde economische thermometer bleek dat de gemeenten Albrandswaard, Barendrecht en Ridderkerk zowel op groei- als krachtindicatoren beter scoren dan het landelijke gemiddelde. In dit hoofdstuk zullen we nagaan in hoeverre dit te maken heeft met het karakter van de economie in de regio. Zijn de gemeenten Barendrecht en Ridderkerk economische trekkers of vervullen zij meer een woonfunctie in de regio? In dit hoofdstuk staat de beantwoording van deze vraag centraal.

3.2 Economische structuur

De drie gemeenten samen telden op 1 januari 2007 ruim 109.200 inwoners. Hiervan wonen er 43.100 in Barendrecht, 44.700 in Ridderkerk en 21.500 in Albrandswaard. Deze bevolking

is verspreid over een gebied van bijna 71 km². De totale oppervlakte is ongeveer gelijk verdeeld over de drie gemeenten. Barendrecht heeft een oppervlak van 22 km², Ridderkerk van 25 km² en Albrandswaard telt bijna 24 km². Barendrecht en Ridderkerk kunnen worden gerekend tot sterk stedelijke gebieden met respectievelijk 1.980 en 1.780 inwoners per vierkante kilometer (2007) terwijl de gemeente Albrandswaard met 900 inwoners per vierkante kilometer als weinig stedelijk kan worden getypeerd. Deze laatste gemeente vormt min of meer de "groene long" voor de Rotterdamse regio. Het is het grootste aaneengesloten deel van het oude eiland IJsselmonde waar het oude polderlandschap nog herkenbaar is. Dit beeld van stedelijkheid van de drie gemeenten sluit aan bij de hoeveelheid bedrijvigheid die er gevestigd is.

Figuur 3.1: Werkgelegenheidsstructuur 2007

Bron: LISA - bewerking Rabobank

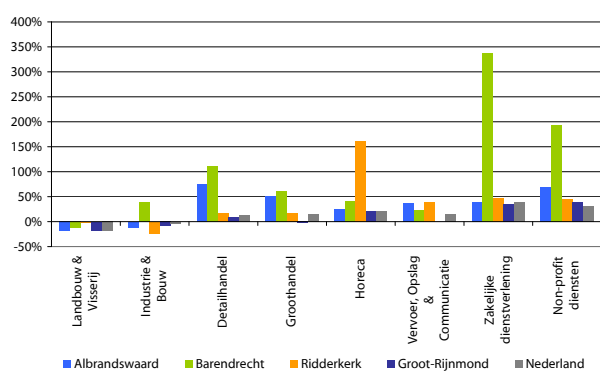
Kenmerkend voor de regio Groot-Rijnmond is het omvangrijke haven- en industriegebied. Mainport Rotterdam vormt de toegangspoort tot Noordwest-Europa en vervult daarmee een sleutelrol binnen en buiten de regio. Niet alleen werken er duizenden mensen in de haven, een veelvoud hiervan werkt in afgeleide bedrijvigheid. De havengebonden en transportgeoriënteerde bedrijvigheid richt zich vanouds op vestigingsgebieden langs de zuidkant van de Rotterdamse agglomeratie.

Groothandel en transport van groot belang

De ontwikkelingen van de bedrijvigheid en economische structuur in deze regio moeten dan ook in dit kader worden bestudeerd. We zien dat zowel in Barendrecht als Ridderkerk de groothandel sterk is vertegenwoordigd (respectievelijk 18% en 14% van de totale werkgelegenheid; het landelijke gemiddelde is 7%). De transportsector is sterk vertegenwoordigd in Albrandswaard waar maar liefst 27% van de banen tot deze sector behoort (ten opzichte van 6% landelijk). Deze activiteiten passen goed in het regionale karakter en getuigen van gemeentelijke complementariteit. De aanwezigheid van één van de grootste AGF (Aardappelen, Groente en Fruit) bedrijven in Europa - The Greenery - is van groot belang voor de ontwikkeling van de economie van de regio. De werkgelegenheid die dit bedrijf samen met andere gelieerde bedrijven levert, vinden we terug in de oververtegenwoordiging van de groothandel in Barendrecht en Ridderkerk en de transportsector in Albrandswaard.

De in figuur 3.1 gepresenteerde werkgelegenheidsstructuur lijkt statisch, maar is in werkelijkheid constant in beweging. In figuur 3.2 is te zien dat de werkgelegenheid in de periode 1997-2007 in een aantal sectoren sterk is gegroeid, terwijl deze in enkele andere sectoren juist is gekrompen. Zo is de werkgelegenheid in de agrarische sector in alledrie gemeenten – evenals in Nederland als geheel – de laatste jaren afgenomen. Wanneer we de onderzochte gemeenten apart bekijken, valt voor Barendrecht op dat in bijna alle sectoren een forse groei van de werkgelegenheid heeft plaatsgevonden. Een groot aandeel van deze werkgelegenheid is toe te schrijven aan de bouw van VINEX-locatie Carnisselande (bijvoorbeeld: groeiende detailhandel door onder meer de opening van een IKEA in 2003 en een nieuw winkelcentrum). Ook de industrie en bouwnijverheid is in de beschreven periode relatief sterk gegroeid. Dit houdt onder meer verband met de bouw van de VINEX-locatie en de aanleg van een tunnelbak voor de Betuwelijn en HSL in de gemeente. De zakelijke dienstverlening vormt de belangrijkste motor achter de Barendrechtse banengroei. In 1997 waren er in deze sector nog slechts 920 banen, dit aantal groeide sindsdien met ruim 330% tot ruim 4.000 banen in 2007. In Ridderkerk is de horeca de enige sector die sterk is gegroeid (van 240 naar 620 banen) terwijl in Albrandswaard de detailhandel de sterkste groei heeft doorgemaakt tussen 1997 en 2007. Ridderkerk en Albrandswaard ontwikkelen zich hiermee sterk binnen de consumentgerichte sectoren.

Figuur 3.2: Werkgelegenheidsgroei per sector (1997-2007)

Bron: LISA - bewerking Rabobank

De ontwikkeling van de verschillende sectoren heeft met name in Barendrecht voor een enorme groei van het aantal banen gezorgd. Maar ook Albrandswaard laat een bovengemiddelde groeitrend zien in het aantal banen. Ridderkerk blijft achter in deze positieve ontwikkeling.

3.3 Regio heeft ook belangrijke woonfunctie

In de vorige paragraaf is naar voren gekomen dat de gemeenten Barendrecht en Ridderkerk een sterk stedelijk karakter hebben en Albrandswaard als weinig stedelijk getypeerd kan worden. In deze paragraaf wordt gekeken in welke richting deze gemeenten zich het afgelopen decennium hebben ontwikkeld. In de eerste plaats gaan we in op de bevolkingsontwikkeling in de drie gemeenten. De bevolking vormt immers een belangrijke afzetmarkt voor het bedrijfsleven en het draagvlak voor allerlei voorzieningen. Tevens is de bevolking voor het regionale bedrijfsleven een bron voor arbeid.

Uiteenlopende bevolkingsontwikkeling

De bevolkingsontwikkeling in de drie onderzochte gemeenten is zeer verschillend. Uit figuur 3.3 blijkt dat Barendrecht van 1997 tot 2007 een zeer constante sterke bevolkingsgroei heeft doorgemaakt. Telde de gemeente in 1997 nog 23.900 inwoners, anno 2007 is dit aantal gegroeid tot ruim 43.000. De gemeente Albrandswaard laat eveneens een constante groei zien, zij het minder sterk dan in Barendrecht (van 15.300 in 1997 tot 21.500 in 2007). De bevolkingsontwikkeling van Ridderkerk toont daarentegen een negatieve trend. In deze gemeente kromp de bevolking van 46.600 tot 44.700 inwoners. Volgens PRIMOS-prognoses¹ zet deze ontwikkeling zich tot 2020 door: Albrandswaard en Barendrecht blijven groeien terwijl de bevolkingsomvang van Ridderkerk verder zal dalen. De groei van de bevolking in Barendrecht en Albrandswaard zal echter minder sterk zijn dan in de afgelopen jaren. Volgens de prognoses tellen deze gemeenten in 2020 respectievelijk ongeveer

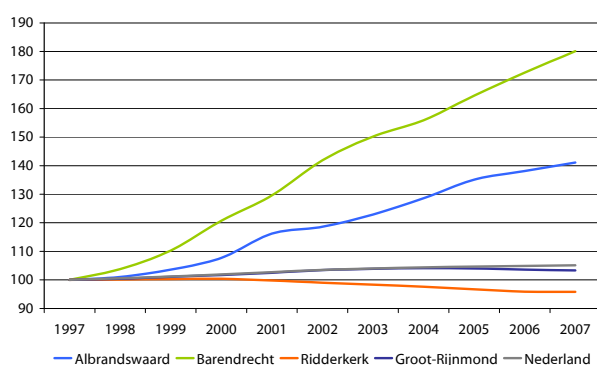
¹ ABF Research heeft met het PRIMOS-model een model ontwikkeld waarmee een prognose geleverd kan worden van de bevolking en huishoudens per gemeente.

46.700 en 23.700 inwoners. In Ridderkerk neemt het inwonertal daarentegen verder af tot 41.300 in 2020.

Een groot deel van de explosieve bevolkingsgroei in Barendrecht is te verklaren door de ontwikkeling van VINEX-locatie Carnisselande in de gemeente. In 1997 is in dit gebied begonnen met de bouw van 7.600 woningen. Afgelopen jaren was Barendrecht zelfs één van de snelst groeiende gemeenten in Nederland. In Albrandswaard komt de groei voort uit de bouw van de Vinex-wijk Portland waar ruim 2.700 woningen gerealiseerd worden.

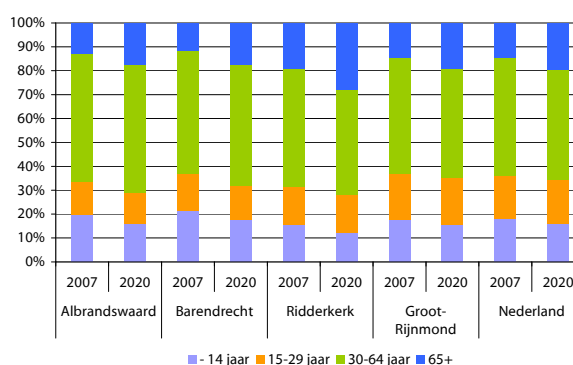
Alliedrie gemeenten vervullen zowel een woon- als werkfunctie waarbij de woonfunctie van Albrandswaard en Barendrecht net iets groter is (werkzame beroepsbevolking ten opzichte van werkgelegenheid).

Figuur 3.3: Bevolkingsontwikkeling 1997-2007

Bron: CBS - bewerking Rabobank

Figuur 3.4: Bevolkingssamenstelling 2006 en 2020

Bron: ABF en CBS - bewerking Rabobank

Sterke vergrijzing in Ridderkerk heeft sociaal-economische gevolgen

Een van de belangrijkste oorzaken van de achterblijvende bevolkingsgroei in Ridderkerk is de sterk vergrijsde bevolking, waardoor het geboortesaldo achterblijft. Ook het migratiesaldo draagt bij aan de negatieve bevolkingsontwikkeling. Met name jongeren, in de leeftijd van 15 tot en met 34 jaar, verhuizen uit de gemeente. Alles bij elkaar zorgt dit ervoor dat in Ridderkerk de grijze druk in de toekomst sterk toeneemt (zie figuur 3.5). Dat betekent dat het aandeel 65-plussers ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking groeit wat negatieve gevolgen heeft voor de lokale arbeidsmarkt. In 2020 zal het aandeel 65-plussers zijn gegroeid tot circa 28% van de totale bevolking terwijl dit in 2007 nog 19% was. Landelijk zal in 2020 ongeveer een vijfde van de bevolking uit 65-plussers bestaan. In Albrandswaard en Barendrecht ligt het aandeel van 65-plussers rond 2020 op respectievelijk 17% en 18%.

Naast de vergrijzing zien we dat het aantal mensen in de beroepsgeschikte leeftijd (15 tot en met 65 jaar) de komende jaren sterk afneemt in Ridderkerk. Deze potentiële beroepsbevolking vormde in 2007 nog 66% van de totale bevolking, maar is in 2020 afgenomen tot 60%. Landelijk nemen we dezelfde trend waar, maar deze zet minder sterk door dan in Ridderkerk. Landelijk vormt de potentiële beroepsbevolking 68% van de totale bevolking. In 2020 zal dit aandeel zijn gedaald tot ongeveer 65%. Albrandswaard en Barendrecht ontwikkelen zich nagenoeg gelijk aan de landelijke trend.

3.4 Samenvatting

Ook als het gaat om de samenstelling van het bedrijfsleven lijken de drie gemeenten elkaar aan te vullen binnen de regio Groot-Rijnmond. De werkgelegenheidsstructuur en -ontwikkeling in het gebied staat sterk onder invloed van de ontwikkelingen in de havengebonden en transportgeoriënteerde bedrijvigheid die de regio Groot Rijnmond zo kenmerkt.

Daarnaast blijkt AGF-veiling de Greenery - en de daaraan verwante bedrijvigheid - van groot belang. Dit past in het regionale kader van oververtegenwoordiging van logistieke- en distributieactiviteiten. Groothandel en transport zijn dan ook majeure werkverschaffers in het onderzoeksgebied.

Als het gaat om de bevolkingsontwikkeling laten alledrie de gemeenten een andere ontwikkeling zien. Barendrecht is het sterkst gegroeid als gevolg van de bouw van VINEX-locatie 'Carnisselande'. De groei in Albrandswaard komt voort uit de bouw van Vinex-wijk Portland. In Ridderkerk daarentegen is de bevolkingsomvang gedaald. Deze ontwikkeling zal zich de komende jaren doorzetten als gevolg van de vergrijzing in Ridderkerk.

4. Positie regio in breder perspectief

4.1 Inleiding

De gemeenten Barendrecht en Ridderkerk zijn sterk stedelijke gebieden in een economisch zeer actief gebied. Albrandswaard vormt hierin de groene long met een geheel eigen landschappelijke identiteit. In dit hoofdstuk wordt enerzijds ingegaan op de economische verbondenheid tussen de drie gemeenten onderling en anderzijds op de relaties tussen de gemeenten en het omliggende gebied. De verbondenheid met de gemeente Rotterdam wordt daarbij in het bijzonder belicht. We gaan in op arbeidsmarkrelaties (woonwerkverkeer), koopstromen (winkelen) en zakelijke relaties (handelsstromen).

4.2 Arbeidsmarkt

Deze paragraaf is gericht op de arbeidsmarkrelaties en dus de pendel tussen beide gemeenten. Arbeidsmarkrelaties vormen een belangrijk deel van economische relaties. De regionale economie staat of valt immers met de beschikbaarheid van voldoende (gekwaliificeerd) personeel.

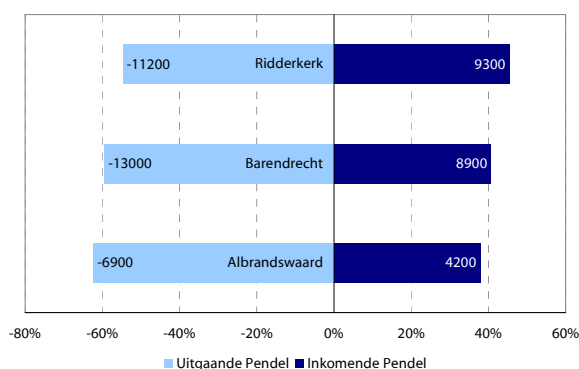
Alledrie gemeenten hebben een uitgaand pendelsaldo

Uit figuur 4.1 blijkt dat alledrie gemeenten een uitgaand pendelsaldo hebben. Er komen minder mensen naar de gemeenten toe om te werken dan dat er mensen de gemeenten uitgaan om elders te werken. Dit uitgaand pendelsaldo is het grootst in Albrandswaard en het kleinst in Ridderkerk.

In figuur 4.2 is te zien dat in Ridderkerk ongeveer 43% van alle banen wordt ingevuld door de eigen bevolking. In Barendrecht ligt dit percentage op 33% en in Albrandswaard op 28%. Daarnaast zijn alledrie gemeenten belangrijke werkverschaffers voor de omliggende steden. Dit geldt met name voor Rotterdam. Rotterdammers nemen 29% van de banen in Albrandswaard voor hun rekening. Dit zijn ongeveer evenveel banen als door de inwoners van Albrandswaard zelf worden ingevuld. In Barendrecht en Ridderkerk is dit respectievelijk 20% en 16%. In deze laatste twee gemeenten zijn de eigen inwoners wel de belangrijkste groep bij de invulling van banen.

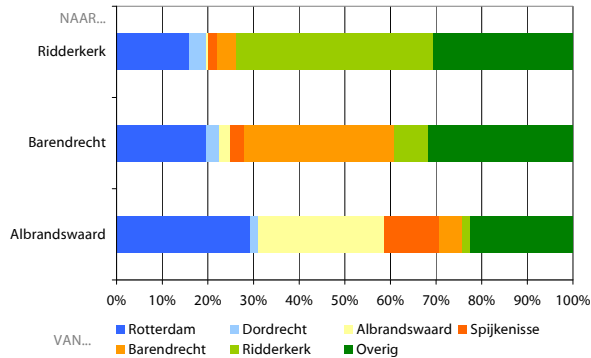
Deze relatie tussen de drie gemeenten en Rotterdam is wederkerig. Figuur 4.3 toont dat meer dan de helft van beroepsbevolking van Albrandswaard naar Rotterdam pendelt. In Barendrecht en Ridderkerk is dit respectievelijk 44% en 29%. Rotterdam is hiermee een belangrijke werkverschaffer voor de inwoners van de drie gemeenten.

Figuur 4.1: Uitgaande en inkomende pendel Barendrecht en Ridderkerk 2004 (excl. binnengemeentelijk)

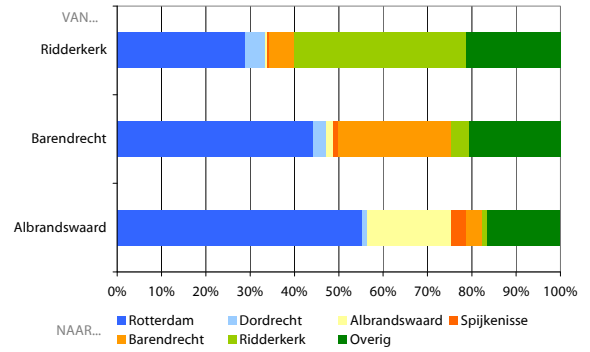
Bron: CBS - bewerking Rabobank

Figuur 4.2 Inkomende pendel vanuit woongebieden elders (2004)

Bron: CBS - bewerking Rabobank

Figuur 4.3: Uitgaande pendel naar werkgebieden elders (2004)

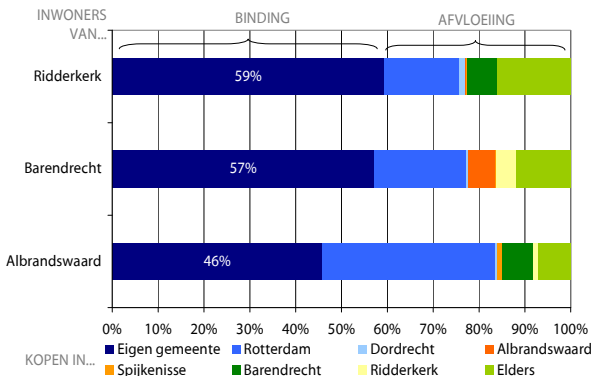

Bron: CBS - bewerking Rabobank

4.3 Detailhandel en horeca

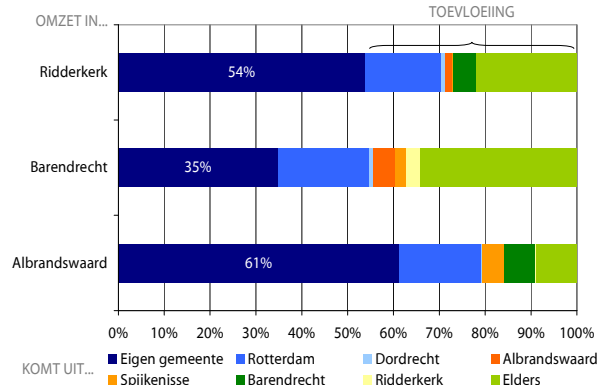
Naast arbeidsmarktstromen kunnen economische relaties tussen gebieden worden weergegeven met behulp van koopstromen. Doen de inwoners van Albrandswaard, Barendrecht en Ridderkerk hun boodschappen binnen hun eigen gemeente of gaan ze naar nabijgelegen (stedelijke) centra in andere gemeenten? En trekken de detailhandel- en horecavoorzieningen in de drie gemeenten veel klanten van buiten de gemeente? Om dit te analyseren maken we gebruik van Rabobank-gegevens betreffende detailhandel- en horeca-uitgaven van consumenten uit deze gemeenten.

Figuur 4.4: Koopkrachtbinding (2004)

Bron: Rabobank

Figuur 4.5: Koopkrachttoevoeiing (2004)

Bron: Rabobank

Koopkrachtbinding in onderzochte gemeenten is gemiddeld

In de eerste plaats kijken we naar de mate waarin de drie gemeenten erin slagen om de koopkracht van de lokale bevolking te binden. Zoals uit figuur 4.4 blijkt, is de koopkrachtbinding in Albrandswaard, Barendrecht en Ridderkerk respectievelijk 46%, 57% en 59%. De gemiddelde koopkrachtbinding van Nederlandse gemeenten is 58%. De koopkrachtbinding van Barendrecht en Ridderkerk is dus gemiddeld te noemen. Barendrecht en Ridderkerk zijn dan ook stedelijke gemeenten met een uitgebreid voorzieningencentrum, maar liggen wel nabij Rotterdam waar meer voorzieningen aanwezig zijn. Albrandswaard is als weinig stedelijke gemeente minder rijkelijk bedeed met winkelveorzieningen. De inwoners van deze gemeente zullen hun dagelijkse aankopen veelal in het eigen dorp doen maar zijn voor niet-

dagelijkse aankopen op Rotterdam aangewezen (38% van de totale bestedingen). De koopkrachtafvoer is met 54% dan ook het hoogst in Albrandswaard. Van de bestedingen van de Barendrechtse vloeit 43% af naar andere gebieden en in Ridderkerk is dit 41%. Het is niet verwonderlijk om te zien dat Rotterdam hiervan een aanzienlijk deel naar zich toetrekt (16% van de bestedingen van de bevolking van Ridderkerk en 20% van die van Barendrecht). De koopstromen tussen de drie gemeenten onderling zijn beperkt.

In hoeverre trekken de detailhandel en horeca in Albrandswaard, Barendrecht en Ridderkerk koopkracht uit andere gebieden aan? De koopkrachttoevoering is met 65% in Barendrecht het hoogst wat mede te danken is aan de IKEA-vestiging aldaar. Ridderkerk en Albrandswaard hebben met 46% en 39% veel minder een regiofunctie. Het grootste deel van de koopkrachttoevoering uit de regio komt in alledrie gemeenten vanuit Rotterdam. Barendrecht blijkt ook veel koopkracht van buiten de regio aan te trekken.

4.4 Zakelijke markt

De intermediaire relaties tussen bedrijven in de gemeenten Albrandswaard, Barendrecht en Ridderkerk enerzijds en de omliggende gebieden anderzijds meten we met behulp van een Rabobank-database met zakelijke transacties tussen zakelijke klanten van de bank. Daarbij moet worden aangetekend dat de buitenlandse markt van import-export relaties hierin niet is opgenomen. Een deel van de feitelijke inkoop- en afzetmarkt van het bedrijfsleven in de onderzochte gebieden blijft daarmee dus helaas buiten beschouwing. Voor een analyse van de onderlinge verhoudingen tussen de diverse onderzoeksgebieden is dat echter niet storend.

Regionale markt belangrijk voor bedrijfsleven

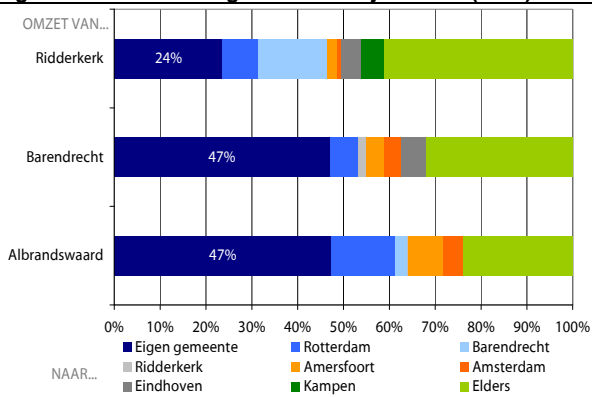
De regio Groot-Rijnmond is voor de afzet van het bedrijfsleven in de drie gemeenten belangrijk. Dit geldt het sterkst voor de gemeente Albrandswaard. Van omzet die het bedrijfsleven in deze gemeente vanuit b-to-b activiteiten realiseert is bijna 90% afkomstig uit de eigen regio. In de omzet van het Barendrechtse en Ridderkerkse bedrijfsleven bedraagt dit aandeel dit respectievelijk 53% en 61%. Deze laatste twee gemeenten zijn hiermee sterker op de rest van het land georiënteerd dan de gemeente Albrandswaard waar het bedrijfsleven vooral een regiofunctie heeft.

Andersom geldt dat van de b-to-b uitgaven die bedrijven uit Albrandswaard doen 70% in de eigen regio terecht komt. Bij de bedrijven in Barendrecht en Ridderkerk is dit respectievelijk 61% en 54%. Van de b-to-b uitgaven door het bedrijfsleven in Albrandswaard en Barendrecht blijft zelfs 47% binnen de eigen gemeente. Door het bedrijfsleven in Ridderkerk wordt relatief veel ingekocht bij bedrijven in Barendrecht (15%) terwijl deze relatie andersom is te verwaarlozen. De aanwezigheid van 'the Greenery' in Barendrecht kan deze relatie verklaren.

Voor het bedrijfsleven in Albrandswaard is Rotterdam een belangrijke afzetmarkt. Meer dan een kwart van de b-to-b omzet die het bedrijfsleven in Albrandswaard realiseert is afkomstig van het Rotterdamse bedrijfsleven. Voor Barendrecht en Ridderkerk is dit 8% en 11%. Andersom geldt dat van de b-to-b uitgaven door bedrijven in Albrandswaard ongeveer 14% bij het bedrijfsleven in Rotterdam terecht komt. Ook dit aandeel ligt bij de andere twee gemeenten een stuk lager (6% en 8%). Albrandswaard heeft dus een sterke wederzijdse afzetrelatie met Rotterdam.

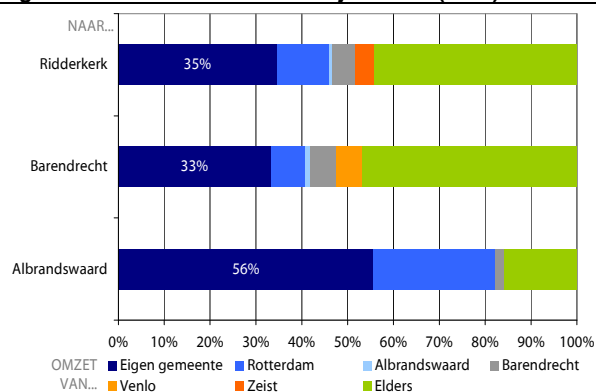
De rest van de afzetrelaties is gericht op overige gebieden in Nederland. Een opvallende afzetgemeente van Barendrecht is Venlo. Dit komt onder meer door de aanwezigheid van de exportveiling FloraHolland in Venlo en de relatie die zij met 'the Greenery' in Barendrecht heeft. Van de b-to-b bestedingen in Barendrecht is maar liefst 6% afkomstig uit Venlo.

Figuur 4.6: Bestemming omzet zakelijke markt (2004)

Bron: Rabobank

Figuur 4.7 Herkomst omzet zakelijke markt (2004)

Bron: Rabobank

4.5 Samenvatting

Gezien de ligging van de drie gemeenten nabij mainport en stad Rotterdam kunnen sterke economische relaties worden verwacht tussen de onderzochte gemeenten enerzijds en Rotterdam anderzijds. In dit hoofdstuk is een dergelijke rol van Rotterdam duidelijk naar voren gekomen. Zowel op het gebied van arbeidsmarkt als bestedingen zijn er sterke relaties waar te nemen. Veel inwoners van Barendrecht, Ridderkerk en Albrandswaard werken in Rotterdam. Maar ook andersom hebben de bedrijven in het onderzoeksgebied een belangrijke werkgelegenheidsfunctie voor de inwoners van Rotterdam. Per saldo hebben de drie gemeenten een negatief pendelsaldo.

Wat betreft de detailhandel- en horeca-aankopen zijn de inwoners van Barendrecht en Ridderkerk gemiddeld gebonden aan het eigen voorzieningenapparaat. Vanuit Albrandswaard vloeit meer koopkracht af. Veel van deze koopkracht komt in Rotterdam terecht. Barendrecht trekt bovendien veel koopkracht uit andere gemeenten aan.

Ook voor wat betreft de zakelijke relaties is de regionale markt van groot belang. Een groot deel van de inkoop en afzet van beide gemeenten blijft in de eigen regio of zelfs in de eigen gemeente. Albrandswaard heeft relatief gezien de sterkste relatie met Rotterdam.

5. SWOT-Analyse

Sterkten en zwakten

Sterke punten	Zwakke punten
<ul style="list-style-type: none">• Strategische ligging nabij mainport en stad Rotterdam• Ligging aan transportassen• Economisch sterk en stabiel• Sterke ontwikkeling aantal hectare bedrijventerrein• Sterke positie Agrifoodcluster; onder meer door aanwezigheid 'the Greenery'• Sterke ontwikkeling zakelijke dienstverlening• Barendrecht en Albrandswaard: ontwikkeling Carnisselande en Portland• Barendrecht: veel startende ondernemers• Albrandswaard als groene long in verstedelijkt gebied	<ul style="list-style-type: none">• Veel congestie op de toegangswegen• Verdwijnen groot deel polderlandschap• Sterke vergrijzing (met name in Ridderkerk), krapper wordende arbeidsmarkt• Belemmeringen ontwikkeltempo bedrijventerreinen (o.a. beschikbaarheid, juridisch, luchtkwaliteit)• Ridderkerk: weinig ruimte voor woningbouw• Ridderkerk: relatief lage bedrijfsdynamiek• Barendrecht: weinig nieuwe ontwikkelingsruimte bedrijfsleven• Barendrecht: A29 als barrière tussen oud en nieuw Barendrecht

Kansen en Bedreigingen

Kansen	Bedreigingen
<ul style="list-style-type: none">• Nog sterkere benutting strategische ligging in Randstad• Verdere ontwikkeling agrifoodcluster• Verdere ontwikkeling transportgeoriënteerde- en havengerelateerde bedrijvigheid• Verdere ontwikkeling zakelijke dienstverlening• Barendrecht en Albrandswaard: benutting arbeidspotentieel Carnisselande en Portland• Ridderkerk: Mogelijkheid tot betere benutting bedrijventerreinen (herstructurering)• Ridderkerk: verzilvering vergrijzing (groei zorgeconomie en aantrekken welvarende ouderen)• Duurzame economische ontwikkeling: aanhaken op klimaatinitiatieven (in de regio)• Complementariteit van de drie gemeenten: maak gebruik van elkaar ter versterking van de totale regio• Versterking van Albrandswaard als groene gemeente met sterke landschappelijke en recreatieve waarden.	<ul style="list-style-type: none">• Congestie: bereikbaarheid regio onder druk• Afhankelijkheid van 'the Greenery'• Ruimtegebrek: beperkte uitbreidingsmogelijkheden• Krapte op de arbeidsmarkt• Ridderkerk: afnemende bevolking en daarbij optredende toename grijze druk• Barendrecht: weinig uitgeefbaar bedrijventerrein• Toenemende druk op de leefbaarheid door luchtvervuiling en congestie• Luchtvervuiling en congestie beperken uiteindelijk ook toekomstige economische groeiemogelijkheden• Verstedelijking van het resterende polderlandschap (Albrandswaard)

Conclusies

Het geheel kan meer zijn dan de som der delen

De potentievolle ligging van het onderzoeksgebied zorgt voor een aantrekkelijke woon- en werk omgeving. De aanzuigende werking van de VINEX-locatie Carnisselande en Portland, het polderlandschap van Albrandswaard, de nabijheid van Rotterdam en de goede ontsluitingsmogelijkheden zorgen ervoor dat het werkgebied als geheel een aangenaam woonklimaat kent. Anderzijds zorgt de aanwezigheid van een sterk agrifoodcluster en de ligging van de drie gemeenten tussen de haven en haar achterland voor een bloeiend en dynamisch bedrijfsleven waarin met name Barendrecht zich goed ontwikkelt. In al deze opzichten vullen de drie gemeenten elkaar aan waarbij er bovendien mogelijkheden liggen om elkaar nog verder te versterken. Samenwerking kan de kracht van de drie gemeenten onderstrepen zonder dat dit ten koste hoeft te gaan van ieders eigen identiteit.

Samen vormen de gemeenten een onderdeel van de sterk verstedelijkte regio Rotterdam Rijnmond. Albrandswaard, Barendrecht en Ridderkerk vormen de rand van dit gebied en zijn als het ware letterlijk een overgangszone (van stad naar platteland, tussen Rotterdam c.a. en de Drechtsteden, van stedelijk wonen naar een dorpsere woonomgeving, van grote-stadsproblematiek naar kleinekernenproblematiek). Dit gegeven maakt dit gebied uniek en verbindt de drie gemeenten op een natuurlijke manier aan elkaar.

In het voorjaar van 2007 hebben de colleges van de drie BAR-gemeenten (Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk) in een zogenaamde bestuursopdracht besloten om een onderzoek te starten naar de mogelijkheden voor het intensiveren van de onderlinge samenwerking. De resultaten zijn opgenomen in het BAR-Koersdocument. Op dit moment wordt er in BAR-verband al samengewerkt bij de invoering van de WMO (Wet Maatschappelijke Ondersteuning). Barendrecht ontwikkelt met Albrandswaard gezamenlijk de Vinex-locatie Midden IJsselmonde (Carnisselande en Portland). En om tot een gezamenlijke grondexploitatie te komen is de OMMIJ (Ontwikkelingsmaatschappij Midden-IJsselmonde) een aantal jaren opgericht. Ook bij de plannen rondom Freshport Rijnmond is overleg tussen buurgemeenten Barendrecht en Ridderkerk noodzakelijk.

In het koersdocument van de gemeente Barendrecht wordt een aantal terreinen genoemd waarop verder kan worden samengewerkt. Een van de thema's betreft economie waarbij onder andere de mogelijkheden worden genoemd voor het gezamenlijk ontwikkelen van economische visies, het voeren van een gezamenlijk arbeidsmarktbeleid en het bevorderen van een BAR-ondernemersnetwerk. De resultaten van deze studie – waaruit de complementariteit van de drie gemeenten blijkt plus de mogelijkheden om deze verder te benutten – onderstunen dit voornemen.

Resultaten uit het verleden...

De sterke groei van het gebied kent ook zijn beperkingen. De belangrijkste bedreigingen die het gebied vanuit economisch perspectief kent zijn toenemende congestie en ruimtegebrek. De sterke verstedelijking van het gebied in de afgelopen decennia heeft ervoor gezorgd dat het onderscheid tussen stad en land vervaagt. Op het overgebleven poldergebied groeit nog altijd de druk van de verstedelijking. Daarnaast zorgen de sterke verstedelijking en toenemende congestie voor verslechtering van de luchtkwaliteit. Naast de effecten hiervan op het woon- en leefklimaat leidt dit tot vertraging in de ruimtelijke planvorming in de regio. De huidige sterke economische groei is geen garantie voor de toekomst. Als bedrijvigheid niet meer kan uitbreiden en de congestie en luchtvervuiling verder toenemen zal de economische groei stagneren en in het slechtste geval komt de economische ontwikkeling terecht in een negatieve spiraal.

Duurzame ontwikkeling

Steeds vaker lijken de belangen van groen en rood lijnrecht tegenover elkaar te staan; de belangen van natuurbehoud en leefbaarheid tegenover die van economische groei. De uitdaging ligt er om enerzijds bedrijven de ruimte te geven, woningbouw te realiseren en mobiliteit te garanderen en anderzijds congestie en (lucht)vervuiling tegen te gaan. Dit vereist duurzame economische ontwikkeling. De enorme aandacht die er nu is voor het klimaat biedt mogelijkheden voor Barendrecht en Ridderkerk om zich juist op het gebied van duurzaamheid te profileren. De gemeenten kunnen profiteren van het Climate Initiative in Rotterdam², subsidies met betrekking tot duurzaamheid vanuit Provincie, Rijk en Brussel en investeringen en innovaties vanuit het bedrijfsleven en kennisinstituten. Om een duurzame economie te realiseren zullen de drie gemeenten partners moeten zoeken in de regio en het bedrijfsleven maar vooral ook bij elkaar. Bovendien zal bedrijfsleven moeten investeren en verder durven kijken dan hun directe (kortetermijn) belangen.

² <http://www.rotterdamclimateinitiative.nl>

Bijlagen

Bijlage 1: Bronnen

- ABF Research (2005), PRognose-, Informatie-, en Monitoring Systeem (PRIMOS).
- Bruins, A., V. Schutjens & F. van Uxem (2000), Zelfstandig ondernemerschap in Nederland en de regio's. In: Van der Velden, W. & E. Wever (red.). Regio's in beweging; Dynamiek en Continuïteit in de Regionale Economie van Nederland.
- CBS (2000), CBS Bodemstatistiek.
- CBS (2004), CBS Pendelgegevens.
- CBS (2006), CBS Bevolkingstatistiek.
- De Nieuwe Kaart van Nederland (2007).
- Kamer van Koophandel (2005-2006), Uitkomsten Enquête Regionale Bedrijfsontwikkeling (ERBO).
- Kamer van Koophandel (2006), Mutatiebalans.
- Landelijk Informatiesysteem Arbeidsorganisatie (2006), Cijfers werkgelegenheid.
- Ministerie van VROM/DG Ruimte (2006), IBIS Registratie bedrijventerreinen.
- Rabobank Nederland (2002), Met het oog op de toekomst... Toekomstvisie van de Rabobank op de gemeente Barendrecht.
- Rabobank (2004/2006), Interne gegevens betalingsverkeer.
- Rabobank Nederland (2007), Visie op provinciale dynamiek. Focus op mobiliteit. www.rabobankgroep.nl/provinciestudies.
- Rabobank Nederland (2007), Vitaal Centraal Zuid-Limburg.
- Structuurvisie Albrandswaard. Gemeente Albrandswaard, november 2004.

Bijlage 2: Belangrijke economische indicatoren op een rij

Indicatoren	Albrandswaard	Barendrecht	Ridderkerk	Nederland
Bevolkingsomvang 1997	15.249	23.894	46.657	15.567.107
Bevolkingsomvang 2007	21.523	43.044	44.679	16.357.992
Rapportcijfer economische prestatie 2007	6,8	7,4	6,1	6,0
Rapportcijfer economische groei 2007	7,4	8,6	6,1	6,0
Rapportcijfer economische kracht 2007	6,1	6,1	6,2	6,0
<i>Kracht</i>				
Rentabiliteit op Eigen Vermogen	6,5	7,0	6,4	6,0
Arbeidsproductiviteit	5,6	6,6	8,3	6,0
Investeringsratio	6,6	5,0	4,4	6,0
Arbeidvolume tov beroepsbevolking	5,7	5,8	5,6	6,0
<i>Groei</i>				
Winstgroei	6,7	8,0	7,2	6,0
Groei van investeringen	9,0	9,0	6,6	6,0
Groei Bruto toegevoegde waarde	7,0	8,6	6,3	6,0
Groei Arbeidsvolume	7,0	9,0	4,3	6,0
Banen in landbouw en visserij 2007 %	2%	1%	2%	3%
Banen in industrie en bouwnijverheid %	6%	17%	20%	19%
Banen in detailhandel 2007 %	10%	15%	15%	11%
Banen in groothandel 2007 %	5%	18%	14%	7%
Banen in horeca 2007 %	2%	2%	3%	4%
Banen in transport 2007 %	27%	7%	12%	6%
Banen in zakelijke diensten 2007 %	19%	22%	16%	18%
Banen in non-profit diensten 2007 %	28%	19%	19%	32%
Groei banen in landbouw en visserij t.o.v. 1996 %	-18%	-13%	-2%	-18%
Groei banen in industrie en bouwnijverheid t.o.v 1996 %	-11%	40%	-24%	-4%
Groei banen in detailhandel t.o.v. 1996 %	75%	110%	16%	13%
Groei banen in groothandel t.o.v. 1996 %	51%	60%	17%	14%
Groei banen in horeca t.o.v. 1996 %	25%	42%	161%	21%
Groei banen in transport t.o.v. 1996 %	38%	22%	40%	15%
Groei banen in zakelijke dienstverlening t.o.v. 1996 %	40%	337%	47%	39%
Groei banen in non-profit diensten t.o.v. 1996 %	69%	194%	45%	30%
Werkloosheidspercentage 2003	3,0%	2,6%	4,0%	5,2%
Werkloosheidspercentage 2007	3,6%	3,1%	4,4%	6,2%
Netto oppervlak bedrijventerreinen 1996 (ha)	48	92	116	60.810
Netto oppervlak bedrijventerreinen 1996 (ha)	52	151	186	70.212

Colofon

Titel

Economische schets Barendrecht en Ridderkerk

Samengesteld door

Kennis en Economisch Onderzoek van Rabobank Nederland

Onderzoekers

Arjan Bakkeren

Anouk Mensen

Interviews

Enrico Versteegh

Eindredactie

Arjan Bakkeren

In opdracht van

Rabobank Ridderkerk en Rabobank Midden-IJsselmonde

Contactadressen

Rabobank Midden-IJsselmonde

Kopenhagen 1

2993 LL Barendrecht

Telefoon (0180) 69 61 00

Rabobank Ridderkerk

St. Jorisplein 1-2

2981 GB Ridderkerk

Telefoon (0180) 45 53 55

Rabobank Nederland

Directoraat Kennis en Economisch Onderzoek

UCP 515, Postbus 17100, 3500 HG Utrecht

Telefoon(030) 2162661

Het rapport staat ook op het internet

www.rabobankgroep.nl/kennisbank

© Rabobank

Het gebruik van cijfers en/of tekst als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Vermenigvuldigen en/of openbaarmaking in welke vorm ook, is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van de opdrachtgever. De samenstellers en opdrachtgever aanvaarden geen aansprakelijkheid voor drukfouten of andere onvolkomenheden in deze publicatie.